

11. Левицкий Л. Мемуары / Л. Левицкий // Краткая Литературная Энциклопедия. – Т.4. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – С. 759.
12. Лесин В.М. Словник літературознавчих термінів / В.М. Лесин, О.С. Пулинець. – 3-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Радянська школа, 1971. – 488 с.
13. Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика / А.Г. Тартаковский. – М. : Наука, 1980. – 312 с.

УДК 398. 2 (477)

ПРО ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ МІФОРИТУАЛЬНОГО ПРОГРАМУВАННЯ ЖИТТЯ ВОІНА В УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Гончаренко О.М., к. філол. н. доцент

*Криворізький педагогічний інститут
ДВНЗ «Криворізький національний університет»*

Стаття присвячена вірі, свободі, братству – основним концептам міфоритуального програмування життя воїна в українському козацькому фольклорі.

Ключові слова: концепт, віра, ініціація, обряд, свобода, братство, козацький фольклор.

Гончаренко Е.Н. ОБ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПТАХ МИФОРИТУАЛЬНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ ЖИЗНИ ВОИНА В УКРАИНСКОМ КАЗАЦКОМ ФОЛЬКЛОРЕ / Криворожский педагогический институт ГВУУ «Криворожский национальный университет», Украина

Статья посвящена вере, свободе, братству – основным концептам мифоритуального программирования жизни воина в украинском казацком фольклоре.

Ключевые слова: концепт, вера, инициации, обряд, свобода, братство, казацкий фольклор.

Goncharenko.O.M. ABOUT THE BASIC CONCEPTS OF THE MYTHO-RITUAL PROGRAMMING OF LIFE OF WARRIORS IN UKRAINIAN KOZACK FOLKLORE / Kryvyi Rih Pedagogical University of State Higher Educational Institution "Kryvyi Rih National University", Ukraine

This article is sanctified faith, freedom, brotherhood as the main programming concept miforetualno life warrior ukrainian cossack folklore.

Key words : concept, faith, initiation, ceremony, freedom, fraternity, cossack folklore.

Український фольклор, що позначений козацько-просторовою та часовою конкретикою національно-визвольних змагань XVI-XVIII ст., є історичним свідченням зрілості нації, її спроможністю визначати своє місце у всесвітній історії, утверджувати духовні цінності. У ньому чітко розмежоване народне розуміння патріотизму та зради, запроданства, віри і гріха; героїчних подвигів і ганебного боягузтва; самопожертви та егоїзму; обов'язків та турботи про рідних, товариство, громаду і корисливих розрахунків; високих родинних почуттів і моральної ущербності; гуманізму і жорстокості; товаришкості і себелюбства; загарбництва і добросусідства; волі і гніту. Розрахований він, за народними помислами, “на многі літа до кінця віку”, бо погляди й поняття, що йшли від самих козаків, поєднувалися із всенародними, утворюючи загальнонаціональну скарбницю духовної культури, що виражала одностайний погляд на історико-суспільні й соціально-побутові явища, на морально-етичні норми поведінки окремих індивідумів і національної спільноти загалом.

Уперше пам'ятки козацького фольклору були опубліковані польськими, чеськими, російськими вченими. Згодом вони привернули увагу вітчизняних фольклористів, які записували і досліджували їх переважно з історичного погляду. Так, для М. Цертелева козацький фольклор був уламками великого епосу, що передає дух своєї нації. М. Максимович визнавав його індикатором національної культури, що утверджував серед українського народу одвічні істини духовності, “прищеплював їй простодушні, але глибоко моральні поняття про те, що складає священний обов'язок людини” [9, с. 5]. На зв'язок української народної пісні з історією козаччини вказував М. Гоголь, у яких “всюди проймає їх, всюди дихає в них ця широка воля козацького життя” [5, т. 3, с. 393]. На історично-політичні аспекти козацького фольклору вказували П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Сумцов, А. Кримський. Праці М. Костомарова, І. Франка, П. Житецького, Ф. Колесси, К. Грушевської, М. Грушевського дали змогу повному поглянути на поетичну традицію козаччини. Так, перші творці і виконавці козацького фольклору, за визначенням П. Житецького, “сполучали в собі елементи селянсько-простонародний і козацький культурно-народний або ж національний” [цит. за 3, с. 200], тобто виходили з народу або ж, належали йому. На початку ХХ ст. академік Д. І. Яворницький стверджував, що історія козаків покликала до життя багатий український фольклор. Сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені: Л. Дунаєвська, С. Грица, Г. Лозко,

Ф. Кейда, О. Найден, Г. Грабович, Н. Кононенко, В. Нолла відзначають значущість вказаних концептів у формуванні образу воїна в козацькому фольклорі, однак у різний час пріоритетними визнавалися різні аспекти мотивів віри, братства, свободи – від язичницького до підкреслено християнського та філософського.

Отже, метою нашого дослідження є розкриття змісту та функцій основних концептів: віра – свобода – братство в міфоритуальному програмуванні життя воїна – провідного образу українського козацького фольклору.

Унікальною духовною спільністю людей, об'єднаних вірою, покликаних боронити і захищати свободу українського народу, християнську віру, церкву, була Запорозька Січ, а її представником – козак. Лексема “козак” тюркського походження, що означає “вільна людина”, із часом набуває значення “шукач пригод”, “бурлака”, “той, хто бореться проти гнобителів”. Про це свідчать прислів'я і приказки: “Степ та воля – козацька доля”, “Коли козак в полі, то він на волі”, “Де козак, там і слава” [16, с. 74-76]. Для козака: “Січ – мати, а Великий Луг – батько” [16, с. 74]. Італійський професор Доменіко Чамполі відзначав, що для козака: “шабля – його хрест, перемога – його Бог, а пісня є його молитвою... Своім іменем і серцем він ніс волю, і свідомість волі зробила з нього воїна і поета. Він є зразком творчого генія” [цит. за 8, с. 281].

Козак – символ нації. Він не гульвіса і не пияка, що живе без проблем, а передусім патріот, здатний відстояти інтереси української громади. На війні козак відзначався завжди розумом, хитрістю, кмітливістю, надзвичайним терпінням і рідкісною здатністю зносити спрагу й голод, спеку й холод. Як свідчать козацькі пісні: “Засвітали козаченьки в похід з полуночі”, “Ой там в степу при дорозі”, “Чорна хмара наступила”, “Ой по морю, морю синьому”, “В чистім полі возок біжить”, “Ой помандрував молодий козак” [13, с. 29-67] – козакування було викликано “не з добра, не з розкоші, а з великого лиха”. Відходячи в степи, козаки відрікалися від сім'ї, від усіх радостей земних, від людського житла, дуже бідували й наражалися на тяжкі випробування. Вони бралися за зброю, а з ними і селянський люд, лише щоб захистити свої сім'ї, свою землю від турецько-татарських, польських загарбників, що загрожували не лише фізичним винищенням, а й духовним знищенням. І лише запорозьке козацтво спромоглося мобілізувати всі сили і протистояти ворогові. У козацькій пісні “На вулиці сурма грає” козаки порівнюються з соколами. Вони вірять у своє покликання: “Та й за нашу Україну / Будем битись до загину” [13, с. 36]. Тут ішлося про політичну свободу, про руську народність, про земельні блага, про станові права, про національну віру, особливо про святую предківську православну віру. Віра тут відігравала одну з перших і найголовніших ролей.

Звичай відданості єдиній християнській вірі є провідним у легендах, переказах, думках, піснях про козачину. Так, приймаючи молодих хлопців в ряди запорожців, козаки мали звичай запитувати, якої той віри, і вимагали, щоб перехрестився. Якщо хрестився, то вже це був один крок наближення до запорожців. Цей звичай входив до обряду посвячення, тобто ініціації, який ритуально оформлював вступ до запорозького козацтва. Тож віра для козака була визначальною, бо “В ком веры нет – надежды нет! Надежда – Бог, а вера – свет!” [17, с. 184] – стверджував пророк нашої нації Т.Г.Шевченко. Віра допомагала козакові у визвольній боротьбі, була святою справою, а тому в похід ішли з благословення Божого. Так, у козацькій пісні “Ой вийду ж я, вийду на гору крутую” мати проводжає сина зі словами прощення: “І я тебе прошу, і Бог тебе прости, / І в великій доріженьці Боже тебе щасті!” [13, с. 71]. Віра в Бога, надія на його піклування лягла в основу здорового оптимізму і мужності козаків. Д. Яворницький визнавав православну віру однією з причин, що спонукала козаків воювати. Учений писав: “...найголовніша причина безперестанного, орудного і завзятого воювання козаків з ляхами: сперш усього і над усього предківська, святая православна віра, а не якась там здобич на війні” [13, с. 16]. Аналогічної думки дотримувався й М. Аркас: козаки «билися... за вольності, за віру, за права свого рідного краю, а крім того й самостійно ходили походами і у Крим, і до турків, не зважаючи на те, чи любо те державній владі або чи дозволить вона; державний уряд мусів терпіти таку сваволю, бо нічого не міг подіяти» [1, с. 129]. М. Костомаров теж доводив, що козачина не була руйнівним, протидержавним елементом, а була прогресивною силою, невід'ємною часткою українського народу, що боровся за свої права. Свідченням цього є варіанти дум “Втеча трьох братів з Азова”, “Самійло Кішка”, “Маруся Богуславка”, які вирізняються великим драматизмом, зображують не лише невільників, що не зрадили християнству, але й ренегатів, поведінка котрих, врешті-решт, доводить, наскільки все ж таки велика була в них сила народного почуття і моральних засад. Народні співці, виконуючи ці твори, акцентували увагу слухачів на драматизмі подій, на силі козацького духу, на протесті проти рабства та прагненні соціальної свободи, бо свідомі повстання козацтва проти польського панства і порядків XVII ст. були зумовлені боротьбою козаків за право українського народу на працю, волю і землю. Козацькі народні твори про боротьбу козаків проти польської шляхти засвідчили, що “ляха українець ненавидів завжди, але не як людину іншої нації, навіть не як людину чужої віри, а як особу, з котрою пов'язується поняття про заїдання чужої праці, про насилля і розбещування його жінки і доньки” [6, с. 37]. Гуманістична сутність козаків обумовлювалась захистом свого краю, обороною православного люду, визволенням з тяжкого поневолення своїх побратимів і всіх єдиновірців. Важливо відзначити, що козацька усна словесна

творчість засвідчила: український народ ладен на все за ради отримання особистої свободи, “у своїй же поезії виявив, що він цілком свідомо борючись за цю свободу” [6, с. 45], – писав М. Драгоманов.

Ставлення козака до волі лежало в основі його світобачення, зумовленого особливістю степового ландшафту земель Наддніпряни. Так, козак бачив у навколишніх предметах не лише безжиттєву матерію, а й зв'язок, який об'єднує цю матерію з духовним створінням. Французький дворянин, інженер Гійом Левассер де Боплан, що будував фортеці в Україні, написав книгу “Опис України” (Раун, 1650), у якій відзначав, що козаки понад усе “люблять свободу, без якої не уявляють собі життя” [2, с. 28]. У козацькій пісні “Не жур мене, моя мати» козак сумує за волею, що уособлена в образах вітру, поля: “В чистім полі тирса шумить, / Катран зеленіє, / В чистім полі своя воля, / Що й серце німіє” [6, с. 43]. Формули пісенного паралелізму, що побудовані на асоціаціях та зіставленні психічного стану людини з символічними картинками природи, є визначальні в розгортанні сюжету більшості козацьких пісень, серед яких: “Туман поле покриває”, “Гей, з устні Дніпра та до вершини”, “Добривечір тобі, зелена діброва ” [13, с. 51-67].

Народ наділив свого обранця – козака рисами ідеальної людини. Ідеальна людина передусім дуже релігійна. Найважливіше діло в козаків у Січі було воювати з татарами за віру і народ християнський. Збираючись у похід проти турків або татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: “Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерті, приставай у козацтво. Не треба смерті лякатися, бо від неї не встережешся. Таке життя козацьке” [20, с. 188]. Козацькі народні оповіді переконливо доводили, що “ляхи не любили козаків... Козаки були люди вольні... Коли розвелося на Україні багато козаків, так знищити їх було вже не можна. Запорожці нападали на татар і турків сухопуттям і водою. Запорожжя зробилося школою, де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристами. Ось що казав про них ляхам один лядський пан: “Не думайте, щоб я до них підлизувався, я ще у тому краю живу не дуже давно, і не у ньому зріс, але я раз побачив, і діла ті варті того, щоб пам'ятати їх навіки. Щоб ви знали, вони не один раз на рік ганяють татар. Вони боронять усіх християн, наче ті леви” [20, с. 188–189]. Віра консолідувала козаків проти ворогів, надавала сили, впевненості в перемозі, спонукала до взаємодопомоги.

Січові козаки були своєрідним військовим братством, що над усе визнавали і цінували військове побратимство, аскетизм, релігійність, цноту, готовність до небезпеки. Завжди готові до самопожертви, козаки-побратими через все життя проносили повагу один до одного, оскільки дружба між ними була міцною і надійною. Д. Яворницький у праці “Історія запорозьких козаків” наводить приклад, як двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішили «побрататися» між собою з метою піклування, визволення й навіть жертвування життям один за одного, якщо буде на це потреба. Для того ж, щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священника, давали таке “заповітне слово”: “Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед нелицемірним суддею нашим Спасителем. Вищеописана наша обіцянка вищеописаних Федорів (двоє козаків з однаковим іменем) така: щоб один одного любити, незважаючи на нападі з боку чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В сьому братія підписуємося” [19, с. 193–194]. Після цього побратими ставили власноручні підписи чи знаки на заповітному слові, слухали молитву чи належне місце з Євангелія, дарували один одному хреста й ікони, тричі цілувалися й виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя. А тому тих козаків, котрі порушували основи січового братства, суворо карали. Особливо карали за зраду віри. Звичай карати зрадників особливо позначений серед легенд і переказів, які стосуються боротьби козацтва з польсько-шляхетською експансією. Запорожці карали насмерть зрадників, бо вважали, що, перейшовши на інший, ворожий бік, козак зганьбив і зрадив не тільки Батьківщину, своїх батька-матір, але й православну віру. Про це йдеться в баладі, легенді про Саву Чалого, у думі “Хмельницький та Барабаш”.

Дослідник української ментальності Григорій Ващенко відзначав: “Аристократ духу органічно не може бути рабом. Тому правдивому українцеві властива ненависть до рабства і неволі” [4, с. 53]. Серед українського люду козаків вирізняла „висока любов до особистої свободи, після втрати якої вони надавали перевагу лютій смерті над ганебним рабством” [18, с. 43]. Дорогою ціною платив козак за волю: «Зимної пори козак не міг розвести для себе вогню, щоб нагріти задубілі од морозу руки, не міг запалити собі люльку, щоб одвести собі душу, не дозволяв коневі своєму ржати і зав'язував йому хусткою, або ганчіркою рота» [20, с. 13]. Небезпека і смерть постійно переслідували козака. Так, «підстерігаючи ворогів, козак часто залягав у високих очеретах, де жорстоко кусали його комарі, сліпні, мошкара, оводи, яких тоді безліч було скрізь по плавнях та по очеретах. Через те часто побивали козака жорстокі степові пропасниці, які лютували найбільш тоді, коли цвіли в річках очерети...» [20, с. 13] Стійкі, віддані християнській вірі козаки мужньо боронили свою землю від неприятеля. Паремії “За рідний край життя віддай”, “За рідний край – хоч помирай!”, “Лучче на своїй стороні кістьми лягти, ніж на чужині слави

натягти”, “Нуте, браття, або перемогу добути, або дома не бути”, “Радше впадь, але не зрадь”, “Козаку волю здобувать або дома не бувать”, “Або волю добути, або дома не бути”, “За народ і волю віддамо життя і долю”, “Краще стоячи вмерти, чим сидючи жити в неволі” [16, с. 86–87] – виникли в козацькому середовищі, оскільки переконливо засвідчують, що козаки не терпіли зрадництва, рабства, були принциповими і непохитними перед ворогом, завжди дбали про свій народ, його свободу, а тому непохитно відстоювали справедливість і правду в боротьбі з ворогом. За часів Хмельниччини козащина почала репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву “козацького народу”. Козацтво як соціальний стан зростало і знаходило все більшої підтримки в народі та захоплення представників різних країн, що навідували запорозькі вольності. Жан Бенуа Шерер, автор “Аналів Малої Росії” (Париж, 1778), писав, що козаки «волили невигоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємось, як то батьки переказували синам горде почуття незалежності як найдорожчу спадщину, при чому клич “Смерть або Воля» – був їх одним заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброею...” [11, с. 58].

Віра для козака, який свято оберігав всі дорогі заповіді своїх пращурів, була рушійною силою в боротьбі за права і свободи свого народу. Про це йдеться в козацьких думках – самобутніх шедеврах українського мистецтва. У душі козацької традиції “За віру християнськую одностайно стати” оспівано подвиг Байди – полум’яного патріота рідної землі, борця проти турецького поневолення в козацькій баладі “У Цариграді на риночку”. Незважаючи на щедрі обіцянки царя турецького: “Ой ти, Байдо та славнесенький, будь мені лицар та вірнесенький, візьми в мене царівночку, будеш паном на всю Вкраїночку!”, відповідь Байди небагатослівна й категорична: “Твоя, Царю, віра проклятая, твоя царівночка поганая” [15, с. 16]. Картина розправи Байди з ворогами стверджує провідну думку твору: козак за будь-яких обставин повинен лишатися патріотом. Ніякі знущання і тортури не похитнули цих почувань, а отже, народ, який уміє захищати волю і незалежність своєї країни – безсмертний. Значить, загибель Байди була перемогою могутнього козацького духу над грубою фізичною силою ворога. Цей трагічний кінець став символом безсилля бусурманського світу морально здолати світ український, світ християнський. Не скоряється ворогам, бореться проти соціальної несправедливості й Морозенко в козацькій баладі “Ой Морозе, Морозенку”. Мудрий і відважний лицар, оборонець рідного краю, який своєю діяльністю зажив слави по всій Україні. Ні страху, ні втоми не знав славний герой у боротьбі з ворогами. Не схитнувшись, приймає і страшну кару за свою Україну. Витривалість Морозенка передається за допомогою гіперболи: з вирваним серцем стоїть козак на Савур-могілі і дивиться на всю Україну. У думі “Самійло Кішка” запорозький гетьман постає мудрим і розумним, сміливим і стійким воїном. Перш за все, виступає борцем за віру свого народу. Це яскраво передається в думі, коли Самійло Кішка звертається до переяславського сотника, що прислужився ворогам, впевнено заявляє, що ніколи не схилить голову перед гнобителями”. “Бодай же ти того не діждав, щоб я віру християнську під нозі топтав! Віра ваша погана, земля проклята” [15, с. 47]. “Стать за віру християнську”, тобто за весь народ вирішує Івась Коновченко в думі “Івась Удовиченко, Коновченко” [15, с. 23–31]. Він є втіленням національного типу героя-месника, оборонця рідного народу від іноземних агресорів. Безмежна любов до волі понад усе, ненависть до “всіляких бусурман” та тих, хто їм запродався, – головні риси кошового Івана Сірка, представленого в легендах та переказах “Кошовий Сірко”, “Сірко і князь Долгорукий”, “Превеликий характерник”, “Як Сірко переміг татар”, “Його жахались вороги”, “Сила Сіркової руки”, “Заповідь Сірка” [10, с. 113–117]. історичній пісні “Та ой як крикнув же козак Сірко” [15, с. 147]. Козацькі думи “Хмельницький та Барабаш”, “Перемога Корсунська”, “Хмельницький і Василій молдавський”, “Смерть Б.Хмельницького”, пісні “Чи не той то хміль”, “Не дивуйтесь, добрі люди” [15, с. 94, 101, 120, 92, 104], легенди і перекази “Знайда”, “Б.Хмельницький”, “Таємниця степової балки”, “Скарби Хмельницького” [10, с. 111–113] – засвідчують, що козаки з повагою відносилися до запорозького гетьмана Б.Хмельницького. Визнавали його то “писарем військовим”, то “паном”, “гетьманом”, “батьком козацьким”, “паном гетьманом”, або офіційно “Гетьмане Хмельницький, Батю Зинов Богдану чигиринський”; прославляли його за вірність, відданість ідеї – рятувати Україну від Польської шляхти: “Гей, поїхав Хмельницький к Золотому Броду, / – Гей, не один лях лежить головою в воду” [15, с. 92]. Дії полководця відповідали інтересам козацького братства: “Оттоді ж то козаки, діти, друзі, молодці, / Стиха словами промовляли: / Ей, гетьмане Хмельницький, Батю наш, Зинов Богдане чигиринський! / Дай, Боже, щоб ми за твоею головою пили та гуляли, / Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!” [15, с. 98].

Найчастіше поборниками християнської віри в козацькому фольклорі виступають чоловіки, рідше – жінки. Патріотичний подвиг української дівчини-невольниці оспівано в думі “Маруся Богуславка”, записаній у 50-ті роки XIX ст. Дівка-бранка приходить до темниці, у якій уже тридцять літ сидять козаки, і звільняє їх. Маруся просить козаків передати батькам, щоб не збирали гроші для її викупу, бо вона вже додому не повернеться: “Бо вже я потурчилась, побусурманилась для розкоші турецької, для лакомства нещасного” [15, с.58]. Але в ній живе незгасима любов до рідного народу, Вітчизни, відображено високі патріотичні почуття українців, їхню глибоку віру у визволення від іноземних набігів.

Тож механізмом формування духовності козака є віра. І якщо в козацьких думках і піснях християнська віра є провідною ідеєю боротьби проти поневолювачів, то в легендах і переказах вона має ужиткове значення. Життя запорозьких козаків вирізнялося тим, що суспільне добро мало стояти вище особистого. Тому козаки, повернувшись з походу, розподіляли завойоване майно на три частини: одну віддавали церкві, другу – Січі-матері, а на третю гуляли. Так само козаки розпоряджались і з знайденим скарбом. Це підтверджує легенда “Срібне озеро” [7, с. 57], у якій козак Максим Перебийніс, знайшовши в озері скарб, не забрав його собі, а частину віддав татарам, щоб не брали тут народу нашого в неволю бусурманську, а частину віддав у Київ, у монастир, щоб помолитися за душі тих, хто поліг у бою з шляхтичами та невірними бусурманами. Отже, козаки щиро вірили в Бога, оберігали та славили православну віру. У них навіть був звичай доживати своє життя в монастирях, у яких вони щиро молились Богові, щоб перед смертю відпустив їм усі гріхи, яких вони набрали за своє життя. Так, у переказі “Запорожці прощаються з козакуванням”, записаному П. Кулішем у 40-х роках XIX ст., йдеться про те, що ті козаки, які не загинули на полі бою, а дожили до старості, “то й просять виділити йому гроші з кружки і як виділять... От він наб’є черес червінцями та забере з собою приятелей душ тридцять або сорок да й їде в Київ прощатися з світом... А вже як прийдуть до самого монастиря, то і стучить запорожець у ворота. А там питають: “Хто такий?” – “Запорожець”. – “Чого?” – “Спасатся” [7, с. 73].

Козаки не лише воювали, а й будували храми, двічі на рік вирушали пішки до Києво-Печерського монастиря, або якого іншого, щоб помолитися за спасіння своєї душі та побратимів війська Запорозького. Церква завжди мала підтримку і захист з боку козацького війська. Релігійне свято Покрови – одне з найбільш шанованих серед козацтва, бо є оберегом для всієї України. У Запорозькій Січі при церквах створювалися січові та козацькі школи – осередки духовності, де одночасно задовольнялись потреби особистості в навчанні і культурному розвитку. Діти в них отримували хороші знання та вміння. У переказі “Приймали усякого” [10, с. 88] вказано, що “дітей хапали по городах. Приманить гостинчиком та й ухопить...” Так козаки дбали про поповнення свого війська, оскільки матері не хотіли добровільно віддавати та привчати своїх дітей до військової справи. Можливо, це стало основною заборонаю входження та перебування жінки на території козацької вольниці. Войовничий спосіб життя козаків призвів до того, що в народі говорили: “ті запорожці, хоч і жили без жінок, а ніколи не переводились”. Козаки були вірними християнами і, щоб цілком виконати обов’язок козацького життя, слід було відмовитися від усіх родинних зобов’язань, бо як сказано в Євангелії, “неодружений дбає про Господа, одружений про дружину”. Отже, життя запорозького козака було своєрідним аскетизмом, але аскетизмом, не запозиченим із зовні, а здобутим власним досвідом: “лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати” [19, с. 193], – відзначав Д. Яворницький. Власне, козацька пісня представила лицарсько-козацький тип людини: чоловіка-воїна і чоловіка-коханця, особливість якого в тому, що козак не повинен був одружуватися. Цей звичай був пов’язаний з традиціями первісних чоловічих військових громад, члени яких були неодруженими й присягалися повністю присвятити все своє життя військовій справі, а тому існувала сувора заборона входження жінок до їх складу. А. Скальковський відзначав: “Запорожець як людина міг кохати жінок, але кохав їх не як хоробрий лицар Середньовіччя, а як православний громадянин, не як мусульманин, а просто як козак чи січовик. Одружуватися не міг, за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитися головою” [12, с. 211]. Народні пісні, перекази про козацьчину переконливо вказують: хоча для козака родиною була Січ, але він не цурався і шанобливо ставився до жінок та сімейного життя. Великим гріхом для козака було зганьбити жінку. Це означало віддати душу дияволу, загинути. Будучи відповідальним лицарем честі, козак вимагав вірності і відданості від жінки. Ось чому козаки переслідували тих, хто намагався не дотримуватися правил поведінки перебування в Січі: навідував жінок (про це переказ “Як запорожець навідував жінку”), брав їх з собою (“Як дівка Христя була кошовим”); або козак переконувався в тому, що жінка йому зраджує (“Про запорожця Ониська і його жінку” [10, с. 85–88].

Складені по слідах та під враженням описаних подій, народні твори про козаків мають багато історичних подробиць. Про те, що цариця Катерина II жорстоко повелася з козаками, насильницьки витіснила їх з Січі, свідчить й історична пісня “Ой за річкою, та й за Синюхою”: “Гей, дала, дала славним запорожцям та цариця заплату, щоб понабивали на ноги кайдани. / Дали в руки лопату”. При цьому “Пішла ж Москва по куреням запас відбирати, / Й а московські генерали церков руйнувати. / Й ой набрали та срібла й злата...” [14, с. 154]. І хоча запорожці були мужніми і незнищенними характерниками, вони не стали воювати з москалями через християнську мораль: “Бо одна кров християнська, – Гріх нам проливати” [10, с. 96] – визнавав останній гетьман П. Калнишевський. Запорожці підкорилися долі, бо піклувалися про рідних і близьких, аби вони марно не ризикували своїм життям. У переказі “Здаватись не будемо” йдеться про те, що “характерники зовсім не хотіли здаватися Катерині, та інші козаки сказали: “Ні, братця, у нас є батьки і діти: москаль їх виріже...Взяли та й здалися” [10, с. 96].

Отже, козаки дійсно були самовідданими борцями за православну віру, свободу українського народу, найсвідомішими представниками, виразниками та носіями героїчних рис і характеру самого народу. Д. Яворницький писав: “І все це життя, повне одцурання, повне мук, повне нестатків, козаки брали на себе

для того, щоб захистити свою рідну матку – Україну, а також оборонити всю Русь, навіть увесь християнський мир од старших в ті часи турків і хижаків-татар, які безперестанно, несподівано і нагло десятками тисяч, навіть сотнями тисяч набігали на Україну і завжди ознаменовували свої наскоки пожежами, хижацтвом і угоном незчисленної сили християн у полон” [18, с. 14].

Отже, мотиви віри, свободи, братства є значущими для цілісної поетичної системи українського козацького фольклору й набувають в різних жанрах забарвлення – від глибоко особистісного до суспільно-політичного та філософського. Вони є провідними, визначальними в концептуальній системі міфоритуального програмування життя козака – воїна, що є унікальним проявом його національної самосвідомості, винятковості та неповторності у світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. Історія України-Русі з малюнками / М. Аркас; вступ. слово і коментар В. Г. Сарбея. – К. : Вища школа, 1990. – 456 с.
2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан; пер. з фран. прим. та передм. Я.І.Кравця. – Львів : Наукова думка, 1990. – 302 с.
3. Бисикало С. Український фольклор. Критичні матеріали / С.К. Бисикало, Ф.М. Борщевський. – К. : Вища школа, 1978. – 287 с.
4. Ващенко Г. Ідеал людини в українській народній пісні / Григорій Ващенко // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 5–6. – С. 53.
5. Гоголь М. Про малоросійські пісні / Микола Гоголь // Твори : в 3-х т. – К., 1952. – Т. 3. – С. 393–400.
6. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова / М. Драгоманов // Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / упор. Р.С. Міщук. – К. : Либідь, 1991. – С. 46–60.
7. Змієві вали / упор. С.В. Мишанича. – К. : Веселка, 1992. – 159 с.
8. Лановик М. Українська народна словесність : посіб. / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – 614 с.
9. Максимович М. Сборник украинских песен. Ч. I. Отдел первый. Украинские думы / М. Максимович – К., 1849. – 234 с.
10. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці / упор. В. Чабаненко. – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.
11. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 252 с.
12. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
13. Соціально-побутові пісні / упор., вступ. стат. та примітки О.М. Хмільевської. – К. : Дніпро, 1985. – 331с.
14. Українські народні думи та історичні пісні / упор. О.М. Таланчук. – К. : Веселка, 1990. – 239 с.
15. Українські народні думи та історичні пісні / упор. П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах; за ред. М.Т. Рильського. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с.
16. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 765 с.
17. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1987. – 639 с.
18. Яворницький Д.І. До альбома української старовини / Д.І. Яворницький // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6. – С. 37–45.
19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Дмитро Яворницький; упор. О.В. Ковалевського // Українські традиції. – Х. : Фоліо, 2004. – С. 183–233.
20. Яворницький Д.І. Україно-руське козацтво перед судом історії. Читано в Катеринославському університеті 20.09.1918. / Д.І. Яворницький. – Катеринослав : Друкарня І.М. Мархитевича, 1919. – 24 с.